

van Gerrit Beltman in Twente, die tot de meest opmerkelijke uit die periode behoren. Vanwege de gevolgde methodiek heeft hij het ook niet nodig gevonden om in zijn inleidende hoofdstuk een overzicht te geven van de negentiende-eeuwse villa- en buitenplaatslandschappen, die aanzienlijk verschilden en veel grotere gebieden van de natiestaat Nederland besloegen dan in de zeventiende en achttiende eeuw. Vooral de Utrechtse Heuvelrug en de geaccidenteerde, ‘romantische’ omstreken van Arnhem en Nijmegen werden de nieuwe vestigingsgebieden van kooplieden-bankiers, Indischgasten en renteniers uit het westen. En daar gebeurden interessante dingen, want ver van de stijve conventies in het westen durfden Amsterdammers kennelijk meer te experimenteren. Bij het Velperplein in Arnhem verrees rond 1840 een van de allereerste en bovendien spraakmakende ‘Engelse’ villa’s van ons land in een min of meer ‘Italianate’-Palladianse stijl, waarschijnlijk van de hand van de Amsterdamse ar-

chitect John Thomas Hitchcock. En op de flanken van de stuwwal aan de westkant van Arnhem verrees al in 1857 in opdracht van de Amsterdammer Claude Daniel Crommelin een landhuis met rieten kap, dubbele veranda’s en een plattegrond die gebaseerd was op een hoog boven de Hudson gelegen villa van de Amerikaanse architect Alexander Jackson Davis. Het was zeker een van de eerste ‘amerikanismen’ in de Nederlandse architectuur. Allemaal nooit in een tijdschrift verschenen, maar het zijn wel voorbeelden die laten zien dat je er niet zomaar op kunt vertrouwen dat het bladeren in bouwkundige literatuur een adequaat beeld geeft van de Nederlandse villabouw. Er blijft te veel interessants onder de radar, mede doordat De Haan vanwege zijn eerdere studies over Bloemendaal en het Gooi weinig oog heeft voor de ‘provincie’. Maar Arnhem had toch echt dertig jaar eerder dan Hilversum een spoorwegverbinding met Amsterdam.

WILFRED VAN LEEUWEN

ROB GRUBBEN, TACO HERMANS (RED.)

‘ZIJ WAREN VAN GROOTE EN ZWARE STEENEN’

**RECENT ONDERZOEK OP HET GEBIED VAN KASTELEN
EN BUITENPLAATSEN IN NEDERLAND**

Wijk bij Duurstede (Stichting Kastelenstudies Nederland) 2017, 292 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 9082 797 305, € 30,00

Op 15 december 2017 werd tijdens de studiedag *Open – gesloten. De toegankelijkheid van kastelen, steden en buitenplaatsen*, georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, de bundel *‘Zij waren van groote en zware steenen’* gepresenteerd. De bundel is uitgegeven door de Stichting Kastelenstudies Nederland (SKN), die in augustus 2016 werd opgericht als wetenschappelijk podium voor de Nederlandse castellologie. Er verschijnen voortdurend dissertaties, scripties en onderzoeksrapporten met het kasteel of de buitenplaats als onderzoeksobject. Juist dit wetenschappelijke onderzoek ontbeert mogelijkheden voor publicatie in den brede. ‘Zo’, aldus de redactie, ‘ontstond een stuwmeer aan relevant, maar voor een groter publiek ontoegankelijk materiaal.’

De bundel bevat elf artikelen en toont dat de kasteelenkunde in ons land in beweging is. Niet zo heel lang geleden lag de nadruk voornamelijk op de utilitair-militaire aspecten van het kasteel en was er weinig ruimte voor een meer interdisciplinaire benadering.

Hoewel ook artikelen zijn opgenomen van klassiek castellologische snit, laat de bundel zien dat men verder kijkt dan de eigen discipline.

Een van de bijdragen behandelt een lijst uit 1652 waarin een aantal kastelen in de omgeving van ’s-Heertogenbosch op ‘sterckte’ wordt gekwalificeerd. De auteurs leggen overtuigend uit dat in die tijd met ‘sterck’ niet zozeer de reële verdedigbaarheid werd bedoeld (bijvoorbeeld zwaar muurwerk of een grachtenstelsel), maar de mogelijkheid om in deze complexen soldaten en ruiters te legeren. Deze eenheden moesten de Meierij, het aan Den Bosch onderhorige platteland, vrijwaren van plunderende huurlingen die met het verstrijken van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 werkloos waren geraakt. De belangrijkste wegen rond de Brabantse stad konden zo worden beveiligd. Het artikel biedt een zeventiende-eeuws perspectief op het fenomeen kasteel en wordt afgesloten met een beredeneerde beschrijving van alle in de lijst genoemde kastelen.

Een ander artikel combineert een archeologische

met een historisch-geografische benadering. De samenhang tussen kastelen en landschappen is binnen de Nederlandse kastelenkunde nog niet uitgebreid onderzocht. Centraal staat een aantal kasteelterreinen in het westen van Zuid-Holland, in ontginningsgebieden bij de grens tussen de territoria van de Utrechtse bisschop en de Hollandse graaf en in het noorden van ons land. De terreinen hebben een cirkelvormige aanleg gemeen en kenmerken zich door een grachtenstelsel, bestaande uit meerdere door wallen gescheiden watergangen rond een centraal gelegen middenterrein. Op geen van de in dit artikel besproken sites is tegenwoordig sprake van (significante) bebouwing, hoewel het bestaan van een stenen kasteel in een aantal gevallen door historische (Groot Poelgeest bij Koudekerk a/d Rijn) of archeologische (bijvoorbeeld Oud-Teylingen bij Warmond) gegevens is aangetoond. De meeste terreinen zijn uitsluitend als anomalieën in de latere landschappelijke inrichting zichtbaar of zichtbaar gemaakt met moderne hulpmiddelen zoals luchtfotografie en het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Het moet om 'waterburchten' zijn gegaan, aangezien ze tot nu toe uitsluitend in laaggelegen, natte gebieden zijn aangetroffen. Opmerkelijk is dat over deze complexen weinig bekend is, zeker niet over de vroegere periode. Een kasteel als Oud-Poelgeest komt pas in de veertiende eeuw in schriftelijke bronnen voor, maar de hoofdvorm van de burcht doet een aanzienlijk vroeger ontstaan vermoeden. Toponymie kan een bijdrage leveren aan de identificatie van deze terreinen. Aanduidingen zoals 'Oude Hof' (Oegstgeest), 'Hofpolder' (Warmond), 'Wiltenburg' (Oukoop) en 'Kastelenakkers' (Zuidlaren) wijzen daarop. Historische gegevens leveren meestal niet veel meer op dan hints over de voormalige status van het terrein. Wiltenburg bijvoorbeeld was na de Middeleeuwen een hoge heerlijkheid, maar of de cirkelvormige aanleg de oorsprong is van deze heerlijkheid blijft ongewis. Ook archeologische gegevens zijn schaars. Slechts op een klein aantal terreinen is gravend onderzoek gedaan, zoals bij de Kuinderburcht en Oud-Teylingen. Op de overige terreinen heeft hooguit booronderzoek of veldkartering plaatsgevonden. De auteurs vermoeden dat de terreinen rond Oegstgeest-Warmond voorlopers zijn van de latere kastelen in dit gebied.

Inderdaad ligt het huidige Huis te Warmond, dat nog middeleeuwse muurresten bevat, op een steenworp afstand van het ronde terrein in de naburige Hofpolder. Dat is ook het geval bij het huis Oud-Alkemade, eveneens in Warmond. De terreinen in het veengebied op de grens tussen Sticht en graafschap Holland zouden volgens de auteurs grensburchten kunnen zijn geweest, gebouwd door ministerialen van een bisschop of graaf. Mogelijk vormden ze tevens de kern van de veenontginningen die op instigatie van deze vorsten werden uitgevoerd. Op dit laatste zou de positie van

Wiltenburg kunnen wijzen, aan het einde van de ontginningsas van Oukoop. Het lijkt erop dat de terreinen in West-Nederland in de dertiende eeuw zijn ontstaan en relatief kort in gebruik zijn gebleven. In de veertiende eeuw waren de meeste alweer verlaten. De versterkingen in het noorden van Nederland daarentegen blijken op basis van recent onderzoek pas te zijn aangelegd in het begin van de vijftiende eeuw, ten tijde van de Utrechts-Groningse oorlog (1400-1405). Het artikel draagt bij gebrek aan gegevens een hypothetisch karakter, maar dat prikkelt de nieuwsgierigheid juist. De terreinen vormen intrigerende afwijkingen in het landschap, waarbij men zich kan verwonderen over het feit dat ze in de loop der eeuwen niet zijn opgeruimd.

Twee bijdragen zijn gewijd aan de voormalige Blauwe Toren in Gorinchem. In 1428 kwam het graafschap Holland in handen van Filips de Goede (1396-1467), hertog van Bourgondië. Deze droeg het Land van Arkel en Gorinchem over aan zijn zoon Karel de Stoute (1433-1477). Karel liet het kasteel dat de Hollandse graven daar hadden gebouwd vanaf 1461 grondig verbouwen en uitbreiden, onder meer met een imposante toren (doorsnede zo'n 34 meter!). De toren was bekleed met grijsblauw Belgisch hardsteen, waaraan de naam is ontleend. Omdat de toren in verband met de aanleg van nieuwe vestingwerken rond Gorinchem vanaf 1578 alweer werd gesloopt, is niet duidelijk hoe deze nu precies was opgebouwd en ingericht. Afbeeldingen laten een rond of veelhoekig gevaarte met een uitkragende weergang zien. Daarboven bevindt zich een krans van trapgevels en het geheel wordt bekroond met een toren met uispits. Ondanks het unieke karakter van de toren bleef onderzoek uit, vanwege schaarse gegevens en het ontbreken van referentiemateriaal. De auteurs slagen erin de opzet en inrichting te schetsen, maar het vinden van architectonische parallellen blijkt lastig. Genoemd wordt onder meer het twaalfde-eeuwse mottekasteel Windsor Castle, dat in de veertiende eeuw werd verbouwd tot koninklijke residentie. Daarbij werden binnen de cirkelvormige muur op de motte vertrekken gebouwd die uitzagen op een vierkante binnenplaats, een opzet die we ook bij de Gorcumse toren terugzien. De auteurs trekken ook een parallel tussen de weergangen die beide bouwwerken sierden en beschrijven de warme banden tussen de Engelse en Bourgondische hoven ten tijde van de bouw van de Gorcumse toren. Toch weten zij een typologische en iconologische relatie tussen de twee gebouwen niet hard te maken. De zogeheten Bourgondische toren in Wijk bij Duurstede wordt wel genoemd, maar niet in de vergelijking betrokken.

In het artikel 'Herlaar, de naam van het huis als symbool' komen drie kastelen die onder de naam Herlaar bekendstaan ter sprake. Anders dan de titel doet vermoeden, gaat dit voornamelijk in op de typologie van de kastelen van het geslacht Herlaar. Interessant is de

reconstructie van kasteel Herlaar bij Ameide, dat Roghman toont als vierkante burcht met hoektorens, een kasteeltype dat in de tweede helft van de dertiende eeuw in het graafschap Holland in zwang raakte. Dit Herlaar wordt in 1298 voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd als Dirk van Herlaar, nota bene een vazal van de Utrechtse bisschop, zijn huis openstelt voor de Hollandse graaf die met de bisschop in conflict is. Wellicht was het kasteel toen net gebouwd en was de keuze voor dit bouwconcept ingegeven door de politieke stellingname van Dirk. De auteur legt een relatie met kasteel Doorn, ook een vierkante burcht met hoektorens, waarvan de vermoedelijke bouwheren, domproosten van Utrecht, ook sterke banden met het Hollandse gravenhuis hadden. Waren deze kastelen als het ware de torens op het politieke schaakbord van die tijd, waarbij het specifiek Hollandse bouwconcept de kleur van de stukken vertegenwoordigde?

Deze bundel is een uitstekende eerste poging tot het

creëren van een nieuw medium voor de castellologie in Nederland en maakt nieuwsgierig naar volgende uitgaven. De publicatie heeft ook enkele tekortkomingen. Het niveau van de bijdragen varieert en twee artikelen over archeologisch en bouwhistorisch onderzoek aan de voorburchten van de kastelen bij Bokhoven en Ravenstein zijn al elders gepubliceerd. Beter was het geweest de resultaten in een breder kader te plaatsen. Een repertorium dat de verschijning van nieuwe studies over het Nederlandse kasteel bijhoudt, zou een belangrijke meerwaarde aan de reeks kunnen leveren. Ook zou de relatie met buitenlands kastelenonderzoek versterkt mogen worden. Nederlandse kastelen staan immers niet op zichzelf. Die Blauwe Toren van Gorcum bijvoorbeeld: Karel de Stoute was een vorst met een internationaal referentiekader. Wat waren hiervan de implicaties en welke voorbeelden had hij voor ogen?

JOS STÖVER

LODE DE CLERCQ & STEVEN VAN DEN BORNE

MERCANTILE MARINE ENGINEERING AND GRAVING DOCKS COMPANY

Antwerpen (Antwerp Dry Docks NV) 2018, 208 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 9789090310923, € 53,00

Een haven is de plek voor schepen, maar ook voor het onderhoud van die schepen. Voor dat laatste bestaan er herstellingsbedrijven. Als de opgelapte schepen na korte tijd zijn vertrokken, wachten ze op nieuwe klanten. Herstellingsbedrijven bevinden zich op het grensgebied van de waterbouw en de bouwhistorie, met een sterke inbreng vanuit de scheepsbouwkunde. Onderzoek naar de materiële resten van dergelijke bedrijven is niet eenvoudig vanwege het gespecialiseerde karakter van de bedrijfstak én vanwege de dynamiek daarvan. Toch is dit wat Lode De Clercq en Steven Van den Borne zich tot doel stelden, een bouwhistorisch onderzoek naar een herstellingsbedrijf: de Mercantile Marine Engineering and Graving Docks Company.

Het resultaat is een kloek boek dat in zekere zin dubbelt als bedrijfsboek. Vanwege het internationale karakter van het bedrijf – en van de Antwerpse haven – wordt het Nederlandstalige deel gevolgd door de volledige Engelse vertaling, echter zonder de afbeeldingen van het eerste deel. Juist die vele afbeeldingen

in de vorm van tekeningen, historische en actuele afbeeldingen die tezamen de ontwikkeling van het bedrijf weergeven, maken het een aantrekkelijke publicatie, vol beelden van droogdokken en bedrijfshallen. De publicatie begint met de geschiedenis van de Antwerpse haven en de belangrijkste scheepsbouw- en herstellingsbedrijven. Vervolgens is er aandacht voor het wezen en het functioneren van droogdokken. Centraal daarbij staan het Kattendijksdok en de aangrenzende stadsdroogdokken. Deze werden vanaf 1860 gebouwd en bevinden zich in een gebied dat nu gedomineerd wordt door het Museum aan de Stroom (MAS) aan de zuidzijde en de enorme opbouw van het havengebouw van Zaha Hadid aan de noordzijde. Dat gebied, inmiddels het Eilandje geheten, omvat naast het Red Star Line Museum ook de genoemde stadsdroogdokken die in de nabije toekomst zelf de basis gaan vormen van een Maritiem Museum. De Antwerpse haven ontwikkelde zich vanaf 1860 naar het noorden, waar in de Weipolder van het verdwenen dorp Ooster-